

DE TOEPASSING VAN COMMUNICATIE THEORIE EN SYSTEEM THEORIE IN DE PSYCHIATRIE

door R. VAN DIJCK, psychiater*

DEEL 1 **

B. ENKELE KARAKTERISTIEKEN VAN MENSELIJKE COMMUNICATIE

Communicatie kan in ruime zin worden gedefinieerd als het proces van interactie tussen systemen. Men kan hieraan verschillende aspecten onderscheiden: de syntaxis of de technische problemen van informatie-transmissie, de semantiek of de studie van de betekenissen en, wat ons het meest interesseert, de *pragmatiek* of de wijze waarop communicatie het gedrag van zender en ontvanger wederzijds beïnvloedt. (WATZLAWICK c.s. 1967). In het voorgaande hebben we herhaaldelijk de nadruk gelegd op het feit dat open systemen in interactie via feedback elkaar voortdurend beïnvloeden. We zullen nu enkele karakteristieken beschrijven van dit proces van beïnvloeding of communicatie.

Axioma 1: het is onmogelijk niet te communiceren — Als men communicatie definieert als het proces van menselijke interactie dan volgt hieruit vanzelf een vaststelling: zodra twee personen zich in elkaars aanwezigheid bevinden, kunnen zij zich niet aan communicatie onttrekken. Communicatie is niet beperkt tot verbale elementen, maar omvat ook non-verbale uitwisselingen; de hele psychomotoriek, het totale gedrag en zelfs de context waarin men elkaar ontmoet, heeft een communicatieve waarde. Er bestaat geen tegengestelde van gedrag, er is niet iets dat men 'niet-gedrag' zou kunnen noemen en men kan dus niet nalaten zich op een bepaalde manier te gedragen. Zwijgen houdt ook een communicatie in, hoewel de betekenis daarvan dubbelzinnig kan zijn: er kan bedoeld worden 'ik wil niets zegen' of 'ik kan niets zeggen' etc. In elk geval moet degene die een dergelijke zwijgende boodschap ontvangt zijn verdere reacties hierop afstellen en b.v. om opheldering vragen.

Axioma 2: communicatie en metacommunicatie — Elke communicatie heeft twee aspecten die BATESON 'command' en 'report' heeft genoemd. Beschouwen we het voorbeeld van drie neuronen A, B en C die deel uitmaken van één keten. Krijgt A een prikkel die zijn drempelwaarde overschrijdt, dan geeft A die door aan B en C. De ontlading van B heeft hier twee aspecten in de relatie tot C: een informatief of 'report' (nl. A is in ontlading) en een 'command' of bevel (nl. C moet ook ontladen). Wie wel eens een rekenmachine heeft gebruikt, weet dat het informatie- en bevelsaspect aan de machine via aparte toetsen moet

* Uit de universitaire psychiatrische kliniek 'Jelgersmakliniek' te Oegstgeest, Dir. Prof. J. Bastiaans.

** Deel IA verscheen reeds in het oktobernummer.

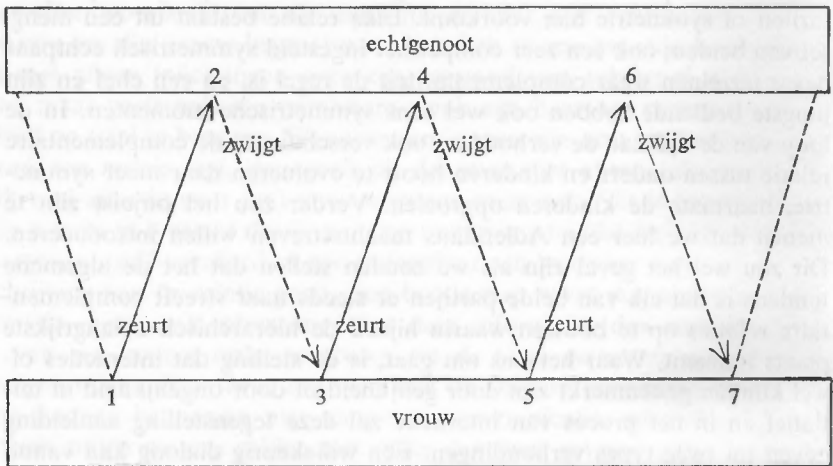
worden doorgegeven: een complete instructie omvat twee stappen: (1) de getallen zijn 5 en 6 (report); (2) vermenigvuldig ze (command). In tussen-menselijke communicatie ontbreekt spijtig genoeg deze duidelijke scheiding in de afzonderlijke aspecten. Elke uitwisseling heeft tegelijkertijd een informatieve en een bevelswaarde. Een mededeling bevat steeds een zekere hoeveelheid informatie (die juist of onjuist kan zijn, maar dat doet er voor onze redenering niet toe) en een soort gebruiksaanwijzing voor die informatie, wat overeenkomt met het 'bevels' aspect. Een voorbeeld zal dit duidelijk maken: een echtgenoot die thuiskomt en zijn vrouw begroet met: 'wat heb ik een razende honger' geeft niet alleen inlichtingen over zijn toestand van subjectief welbevinden maar geeft ook een onmisbare wenk aan haar om prompt een maaltijd op tafel te brengen. Wanneer een jongen zijn arm om het middel van een meisje legt, dan geeft hij daarmee niet alleen informatie (nl. ik voel affectie voor jou) maar communiceert ook: 'dit is het soort relatie waarin jij toestaat dat ik mijn arm om jouw middel leg'. Hij kan dit aarzelend, zelfverzekerd of spelenderwijs doen wat weer een nadere omschrijving van de relatie geeft. Een boodschap bevat dus niet alleen informatie, maar ook informatie *over* deze informatie, dus communicatie van een hogere orde, waarvoor we de term *metacommunicatie* zullen gebruiken. Eventueel zou men ook de verdere hiërarchische ordening kunnen benoemen met meta-metacommunicatie, ad infinitum. Praktisch zullen we ons zelden met méér dan twee niveaus gelijktijdig bezighouden. Zoals al uit het voorbeeld blijkt, is metacommunicatie een kwalificatie of 'gebruiksaanwijzing' van de pure informatie en houdt een omschrijving in over de relatie tussen de sprekkenden. Metacommunicatie hoeft ook niet alleen in woorden vevat te zijn: ze kan in mimiek, intonatie of zelfs in de context liggen. Het beleefde verzoek om door te rijden heeft een totaal andere meta-communicatieve waarde naargelang het komt van een gewoon burger of een geüniformeerde politieagent. Voor we overgaan tot de beschrijving van pathologische communicatie, die tot stand zal komen wanneer communicatie en metacommunicatie incongruent zijn, zullen we eerst enkele andere elementen van de pragmatiek behandelen.

De definitie van de relatie — Uit de combinatie van het eerste en tweede axioma volgt dat, zodra twee personen in elkaars aanwezigheid zijn, ze niet alleen gedwongen zijn te communiceren, maar ook moeten meta-communiceren, m.a.w. impliciet of expliciet informatie uitwisselen over het soort relatie dat ze zullen aangaan. Een onvermijdelijke vraag is meteen: wie van beiden krijgt het initiatief om te bepalen welk soort relatie zal ontstaan. Twee mogelijke oplossingen zijn denkbaar: beiden behouden voor zich het initiatief en het vetorecht bij het uitwerken van de relatie of ze komen overeen dat één van beiden de controle op zich neemt. In het eerste geval wordt de onderlinge gelijkheid benadrukt:

dit is de *symmetrische* relatie. Voorbeelden hiervan zijn de verhoudingen tussen collega's of (geëmancipeerde) echtparen. Gaat één van beiden zijn boekje te buiten door te dominerend of te passief te reageren, dan wordt hij doorgaans door de ander gecorrigeerd. Het andere geval is dat van een *complementaire* relatie waarin een wederzijds aanvullende rolverdeling bestaat met daarin hiërarchie en dus ongelijkheid. Dergelijke voorbeelden zijn dokter-patiënt of ouder-kind relaties. Het is haast vanzelfsprekend dat in werkelijke relaties een pure complementariteit of symmetrie niet voorkomt. Elke relatie bestaat uit een mengsel van beiden; ook een zeer competitief ingesteld symmetrisch echtpaar bevat terreinen waar complementariteit de regel is, en een chef en zijn jongste bediende hebben ook wel eens symmetrische momenten. In de loop van de tijd kan de verhouding ook verschuiven: de complementaire relatie tussen ouders en kinderen hoort te evolueren naar meer symmetrie, naarmate de kinderen opgroeien. Verder zou het onjuist zijn te menen dat we hier een Adleriaans machtsstreven willen introduceren. Dit zou wel het geval zijn als we zouden stellen dat het de algemene tendens is dat elk van beide partijen er steeds naar streeft complementaire relaties op te bouwen waarin hijzelf de hiërarchisch belangrijkste plaats inneemt. Waar het ons om gaat, is de stelling dat interacties ofwel kunnen gekenmerkt zijn door gelijkheid of door ongelijkheid in initiatief en in het proces van interactie zal deze tegenstelling aanleiding geven tot twee types verhoudingen. Een willekeurig dialoog kan vanuit deze optiek geanalyseerd worden als een (meestal onbewuste) meta-communicatieve uitwisseling van complementaire of symmetrische manoeuvres waarin de tendens tot verandering (positieve feedback) of tot confirmatie (negatieve feedback) van het bestaande patroon terug te vinden is.

De interpunctie van een interactie — Wanneer we het voorgaande vergelijken met wat eerder is gezegd over circulaire causaliteit in door feedback geregelde systemen, dan valt een contradictie op. Met het principe van circulaire causaliteit hebben we juist tegengesproken dat het initiatief tot en de oorzaak van de gebeurtenissen van één kant kan komen. Inderdaad, als we zeggen dat de leider leidt en de volgeling volgt, dan lijkt het of alle initiatief van de leider uitgaat, maar wat zou er van deze illusie overblijven als de volgeling niet het initiatief nam tot volgen? Dit is meer dan een spel met woorden. We hebben hier te maken met een fundamenteel verschijnsel van zowel de waarnemingsprocessen als van de taal, en via de taal met ons denken over en beoordelen van interactieprocessen. Om in taal verwerkt te kunnen worden, moet in de eindeloze (eventueel circulaire) stroom van gebeurtenissen die zich voordoen een orde aangebracht worden. Er moet onderscheid gemaakt worden tussen wat belangrijk en onbelangrijk is, wat Gestalt en achtergrond is. Dit aanbrengen van reliëf en discontinuïteiten

noemt men *interpunctie*. Maar elke ordening of interpunctie in een continue stroom van gebeurtenissen betekent een ingreep. Op zichzelf kan deze ingreep verhelderend werken, maar hij houdt tevens een distorsie van de werkelijkheid in. Nemen we als illustratie de relatie van een echtpaar waar de man de gewoonte heeft zich zwijgend terug te trekken en de vrouw een habituele zeurkous is. Grafisch zouden we dit circulair continu proces als volgt kunnen voorstellen:

Wanneer om toelichting over hun ongezellige verhouding zou worden verzocht, dan zal waarschijnlijk de echtgenoot stellen dat hij zich maar in berusting terugtrekt als reactie op haar eindeloos gezanik en dus de interpunctie aanbrengen volgens: 1 → 2; 3 → 4; etc. Zijn vrouw zal waarschijnlijk vertellen dat ze wel verplicht is alles honderd keer te zeggen omdat hij nooit antwoordt en een tegengestelde interpunctie invoeren: 2 → 3; 4 → 5; etc. Beide versies zijn coherent en zo men wil even juist of onjuist. Maar ook los van het motief tot zelfrechtvaardiging dat in het voorbeeld duidelijk aanwezig is, maakt de verbale taal het nodig artificiële interpuncties en dus distorsies in te voeren waardoor de ene beschrijving van de feiten a.h.w. bij voorbaat bepaalde conclusies voorbereidt en een andere interpunctie of beschrijving eventueel een tegengestelde gevolgtrekking. Het aspect van continuïteit en wederzijdse beïnvloeding dat in het bovenstaand voorbeeld aanwezig is, is daarom moeilijker weer te geven in woorden dan d.m.v. een grafische voorstelling.

Met betrekking tot de begrippen complementair of symmetrisch zou bijgevolg de gecorrigeerde versie luiden: we beschrijven niet wie 'werkelijk' het initiatief heeft, maar we hebben te maken met taalinstrumenten waarmee wordt aangegeven hoe de gezamenlijke interpunctie in een relatie wordt gehanteerd: hebben de partners dezelfde interpunctie, dan

is hun relatie complementair (zowel de leider als de volgeling zijn het erover eens wie het initiatief heeft). Gebruiken ze elk een eigen inter-puntie, dan is hun relatie symmetrisch (het ruziemakende echtpaar is het oneens over 'wie begonnen is').

Samenvatting — Elk gedrag in een interpersonele situatie houdt een communicatie in (axioma 1). Deze communicatie vindt steeds plaats op (minstens) twee hiërarchisch verschillende niveaus (axioma 2): enerzijds informatieuitwisseling en anderzijds omschrijven van de relatie (meta-communicatie). Als gevolg van het proces van metacommunicatie kunnen twee types van relatie ontstaan: de complementaire en symmetrische. Rekening houdend met het feit dat het hier om interpuntiever-schillen gaat (3e axioma) en niets impliceert over werkelijke oorzaak-gevolg verhoudingen, zullen we deze begrippen verder gebruiken in de beschrijving van zowel symptomatische als therapeutische relaties.

C. PARADOXALE OF PATHOLOGISCHE COMMUNICATIE

De Paradox — Vóór we ons uitsluitend met toepassingen van communi-catietheorie in de psychiatrie kunnen bezighouden, dienen we nog een laatste theoretisch concept in te voeren: *de paradox*. Het begrip zoals dit door BATESON, JACKSON en HALEY wordt gehanteerd, is afkomstig van de 'Principia Mathematica' van Russel en Whitehead. Hierin wordt aangetoond dat op het domein van de logica alle uitspraken zinledig worden zodra het onderscheid tussen hiërarchisch verschillende niveaus van logische klassen wordt losgelaten. Hetzelfde geldt voor communi-catie waarin ook sprake is van hiërarchisch verschillende processen, namelijk communicatie en meta-communicatie. Het in dit verband klas-sieke voorbeeld van een (semantische) paradox is de uitspraak: 'ik ben aan het liegen'. Een correcte interpretatie van deze bewering is on-mogelijk: als de spreker niet liegt, dan volgt daaruit dat hij liegt, maar als hij liegt, dan volgt daaruit dat hij niet liegt, dus liegt hij etc. Men blijft schommelen tussen twee conclusies die tegengesteld zijn maar elkaar impliceren. De paradox schuilt hierin dat in deze ene zin in fei-te twee mededelingen van verschillend niveau vervat zijn nl.: (1) ik ben aan het liegen en (2) op een metacommunicatief niveau wordt het te-gengestelde geïmpliceerd nl. deze uitspraak is niet gelogen. Het is van belang dat die tegenstelling tussen *verschillende* niveaus en niet op één-zelfde niveau van de boodschap ligt. In het laatste geval zouden we te maken hebben met een eenvoudige *contradictie* (bv. sta stil — loop verder) en dit is een doorzichtige situatie die niet tot oscillerende con-cclusies zal leiden maar gemakkelijk verworpen kan worden. De beste experimentele illustratie van het effect van een pragmatische paradox vinden we terug in de Pavloviaanse dierproeven over zgn. experimen-tele neurosen. Men begint met een hond aan te leren dat het van vitaal

belang is (bv. om elektrische schokken te vermijden) dat hij een correcte discriminatie maakt tussen een cirkel en ellips. Vervolgens maakt men door verandering van de diameters het verschil tussen de getoonde cirkel en ellips progressief kleiner en zelfs onbestaand. Dus binnen de context van noodzaak tot discriminatie onmogelijk gemaakt, hetgeen inderdaad een paradoxale leersituatie is. Hierop bestaat ook geen 'adequate' reactie meer en het proefdier reageert met agressie, coma etc.

Neurotische communicatie — In het licht van het voorgaande zouden we het tweede axioma, namelijk dat elke boodschap een communicatief en metacommunicatief aspect heeft, kunnen aanvullen met de volgende 'wet': de inhoud van deze twee hiërarchisch verschillende niveaus moet congruent zijn of er treedt een pragmatische paradox op. Zoals uit de volgende beschrijving zal blijken, is de communicatieve structuur van neurotisch gedrag inderdaad die van een paradox. We gaan uit van een voorbeeld dat HALEY (1963, p. 13) geeft: Een vrouw komt in therapie wegens dwangmatig wasritueel dat op elk moment van de dag kan opkomen maar vooral erg wordt als ze blootgesteld wordt aan een giftige stof waaronder huishoudelijke schoonmaakartikelen. Vanuit intrapsychisch standpunt kan het symptoom worden beschreven als een afweer tegen een aantal impulsen, waaronder de wens de echtgenoot te doden. Uit de anamnese blijkt ook met grote waarschijnlijkheid het persisteren van oedipale conflicten. De vrouw werd in huwelijks therapie genomen waarbij een ander, niet minder belangrijk aspect van haar symptoom duidelijk werd. Haar echtgenoot was een tirannieke man die er op stond te beslissen over alle details van hun leven. Hij eiste dat zijn bevelen met spoed en accuratesse werden opgevolgd. Maar als het haar wasritueel betrof, was hij niet in staat zijn wil op te leggen, hoewel de machtsstrijd constant en intens was. Hij verbood haar regelmatig en op vriendelijke toon haar handen te wassen, volgde haar door het huis om te controleren of ze niet bezig was zich te wassen. Hij rantsoeneerde de zeep en vertelde haar uitdrukkelijk dat, zou ze echt van hem houden, ze dan wel zijn verzoeken zou opvolgen, zodat zij een reden had om haar wasdrang op te voeren als ze boos op hem was. Hoewel de vrouw veel bezwaar had tegen zijn dictatoriale houding, kon zij niet tegen hem op, behalve op het punt van haar symptoom. Wat de wasdrang betreft, kon ze hem zeggen dat ze wel wilde gehoorzamen, maar niet kon. Maar als gevolg van haar symptoom was deze vrouw in staat om vrijwel alles te weigeren wat haar man suggereerde. Als hij ergens naar toe wilde gaan, kon ze niet mee want ze zou het risico lopen in contact te komen met vergif. Hij stond er op dat het er thuis netjes en ordelijk uit zou zien, maar door haar compulsief gedrag kon ze de schoonmaak niet op zich nemen. De afwas moest vlekkeloos zijn, maar het lukte haar nooit de vaat te doen want zodra ze haar handen in het water dompelde, kon ze niet ophouden met wassen. Ongetwijfeld ging dit van haar kant ge-

paard met groot intrapsychisch lijden, maar het effect van haar symptoom op de relatie was dat zijn tirannieke positie volkomen in de grond werd geboord. De klassieke naam van dit interpersonele aspect van symptomen is 'secundaire ziekte winst'. We hebben er al eerder op gewezen dat die in onze op actuele interacties gerichte benadering centraal zal staan. Door het dwangneurotische symptoom is in de complementaire relatie tussen de dictatoriale man en zijn volgzaam echtgenote een merkwaardige verschuiving opgetreden. Verbaal kunnen ze het er nog over eens zijn dat de man controle over de relatie heeft, maar in hun gedragingen rondom het symptoom komt een escalerende symmetrische machtsgreep tot uiting. Toch kunnen we ook niet zeggen dat de relatie symmetrisch is geworden, want hoewel de vrouw via haar symptoom zijn controle over de relatie ondergraaft, doet ze dit 'onvrijwillig' d.w.z. ze impliceert dat het niet de bedoeling was zich tegen hem te verzetten. De relatie is dus complementair op het ene niveau en symmetrisch op het andere, dus paradoxaal.

Steeds wanneer 'onvrijwillig' gedrag in een relatie wordt gehanteerd, treedt er een paradox op die zowel met intrapsychische als interpersonele pathologie gepaard gaat. Nemen we als tweede illustratie een vrouw die via (psychogene) aanvallen van duizeligheid of hoofdpijn bereikt dat haar man voortaan elke avond bij haar thuisblijft. Waarschijnlijk heeft ze reeds ervaren dat wanneer ze zonder meer, op een congruente manier, aan hem vraagt dat hij voor *haarzelf* thuis zou blijven, hij dit weigert. Of misschien is ze zo onzeker over hun relatie dat ze het niet eens aandurft deze demonstratie van affectie van hem te vragen en neemt ze zonder meer aan dat hij haar zal negeren. Wat haar verdere intrapsychische motivering ook is, de aankondiging van een aanval kan ongeveer als volgt verlopen:

1 — ik gun je van harte een vrije avond, ik verlang echt niet van je dat je thuis blijft,

2 — maar: omdat ik duizelig ben, kan ik niet alleen blijven: dus ik moet je wel vragen om thuis te blijven, niet voor mijzelf maar voor mijn ziekte.

Hoe de dialoog in werkelijkheid ook verloopt, de paradoxale structuur zal altijd te herleiden zijn tot: een communicatie waarin een verzoek wordt geformuleerd, binnen de context van een metacommunicatie waarin dit verzoek wordt gediskwalificeerd door te stellen dat het 'onvrijwillig' geschiedt. Zodra de vrouw deze paradox in hun relatie introduceert, gebeuren er twee dingen. Ten eerste betekent het symptoom voor haar een intrapsychisch lijden, het belemmert voortaan haar persoonlijk functioneren. Ten tweede vergroot het aanzienlijk haar controle over de relatie want ziekte en hulpeloosheid zijn moeilijker te negeren dan een congruente vraag. De echtgenoot kan natuurlijk toch weggaan en afwachten wat ze verder doet, of hij kan haar paradoxaal verzoek honoreren. Daardoor wordt ook zijn gedrag paradoxaal: voort-

aan kan hij noch voor haar, noch voor zichzelf vaststellen of hij thuis blijft uit liefde of uit medelijden, want deze keuze bestaat niet meer. Inderdaad heeft zijn vrouw hem een bewijs van liefde gevraagd, verpakt in een appel tot medelijden. Op elk afzonderlijk is een congruente reactie mogelijk, maar op de combinatie van beiden niet. Gesteld dat een dergelijk communicatiepatroon alleen zal ontstaan wanneer er sprake is van onzekerheid betreffende de affectieve verhouding, dan is symptomatisch gedrag hier in hoge mate homeostatisch: deze onzekerheid wordt ad infinitum voortgezet en hoewel minimale gratificatie de prijs is, wordt het risico van ondubbelzinnige afwijzing vermeden omdat de relatie onduidelijk zal blijven.

Schizofrene communicatie — De structurele beschrijving van de neurotische communicatie kan worden samengevat als een overtreding tegen het tweede axioma van de communicatie (metacommunicatie en communicatie moeten congruent zijn). De schizofreen doet dit, en meer, zoals we kunnen verwachten. In klassieke, klinische termen wordt de schizofreen beschreven als iemand met o.a. contactstoornissen en zwakke ego-functies. In een communicatief referentiekader kan men onder ego-functies o.a. verstaan het vermogen om correct communicatie en metacommunicatie en hun onderlinge overeenstemming te evalueren. Het is van de schizofreen bekend dat hij moeite heeft met het aanvoelen van de juiste affectieve betekenis van zowel de uitingen van hemzelf als die van anderen. Zowel de paranoïcus die een onvermogen aan de dag legt om de metacommunicatieve boodschap van 'oprechtheid' bij de spreker vast te stellen als de hebefreen die met concretismen en letterlijke interpretaties voorbijgaat aan de hiërarchische niveaus in de taal, lijken niet in staat te zijn de metacommunicatieve aspecten van interacties te hanteren. Zou men van de neuroticus kunnen zeggen dat hij het tweede axioma 'vervalst', de schizofreen negeert het volledig en communiceert a.h.w. zonder gebruik te maken van metacommunicatieve mogelijkheden. He pragmatische effect hiervan wordt weerspiegeld in termen als: autistisch, oninvoelbaar en 'precox-gevoel' bij de toehoorder. Dit 'verlies van metacommunicatie' komt op een bijzondere manier tot stand die vooral door HALEY (1959) is beschreven. Zonder in te gaan op intrapsychische motivering analyseert hij schizofrene communicatie als een 'strategie' die er op gericht lijkt elke denkbare definitie van een relatie uit de weg te gaan, waarvoor we inderdaad een ongewone manier van metacommunicatie kunnen verwachten. De kern is dat de schizofreen nog een stap verder gaat in de incongruentie tussen communicatie en metacommunicatie. Waar de neuroticus geloofwaardige symptomen, zoals hoofdpijn, in zijn relatie hanteert, daar vertelt de schizofreen zonder meer dat hij bv. geen hoofd meer heeft. Als de neuroticus impliceert dat hij 'door omstandigheden' gedwongen werd, dan heeft de schizofreen bevelshallucinaties. Wanneer een schizofreen genaamd Janssen zich zou voorstellen als bv. Christus dan wordt de

relatie met de toehoorder gediskwalificeerd door het gebruik van een onjuiste naam, maar bovendien is het apert absurde van het pseudoniem een diskwalificatie van deze diskwalificatie, wat niet het geval zou zijn, moest hij zich als bv. Peters hebben voorgesteld. In termen van pragmatiek van de communicatie zijn absurde uitlatingen, waandenkbeelden, hallucinaties en andere schizofrene symptomen dus te beschouwen als dubbele diskwalificaties of superparadoxen in de metacommunicatie, waardoor de relatie met de toehoorder eveneens dubbel paradoxaal wordt. Niet alleen wordt een definitie van de relatie als symmetrisch of complementair onmogelijk gemaakt, elke definitie wordt onhoudbaar als ook de diskwalificaties worden gediskwalificeerd.

De 'Double-bind' hypothese en schizofrenie — Hoewel dit een belangrijke toepassing van communicatietheorie is, zullen we bij dit onderwerp slechts kort stilstaan omdat het in dit tijdschrift (A. DE KLERK 1971) reeds uitvoerig is behandeld. De double-bind hypothese is het resultaat van het eerste project van de Bateson groep die trachtte inductief de voorwaarden op te stellen van een leerproces dat tot schizofrene symptomatologie zou kunnen voeren. Met andere woorden, het is een poging de opvoedingssituatie te beschrijven waarin 'zwakke ego functies' en gebrekkige 'reality testing' als noodzakelijke aanpassingsvormen zouden optreden. Bondig samengevat ziet deze leersituatie er als volgt uit:

- 1 — het moet gaan om een vitale relatie, zoals ouders-kind;
- 2 — binnen deze relatie bestaat een patroon van paradoxale communicaties zoals 'wees niet zo gehoorzaam'; evenals bij de eerder gegeven voorbeelden van paradoxale uitspraken is het onmogelijk hierop adequaat te reageren: als men dit bevel opvolgt dan is men gehoorzaam en dus ongehoorzaam, als men het niet opvolgt, is men ongehoorzaam en dus toch gehoorzaam;
- 3 — in dit relatiepatroon dat neerkomt op 'you're damned if you do and you're damned if you don't' moet belet worden dat ontsnappingsmogelijkheden openblijven zoals negeren van het paradoxale bevel of commentaar leveren op de absurditeit ervan; dit laatste betekent dat de uitweg om via congruente metacommunicatie de paradox op te heffen, geblokkeerd is;
- 4 — incidenteel wordt iedereen wel eens in een dergelijke onmogelijke situatie geplaatst; waar het op aan komt, is dat de pre-schizofreen permanent in dit patroon leeft; overigens heeft de double-bind de neiging zichzelf in stand te houden, want op paradoxale opdrachten zijn alleen paradoxale reacties mogelijk die op hun beurt nieuwe paradoxen oproepen; de double-bind groeit op deze manier uit tot een autonoom proces en wordt een verwachtingspatroon;
- 5 — wanneer dit laatste het geval is, blijft schizofrene communicatie zoals eerder beschreven ook los van de oorspronkelijke leersituatie op-

treden, m.a.w. buiten het gezinsverband wordt het patroon voortgezet. De auteurs hebben in verdere studies met gezinnen waarin schizofrenie voorkomt, vastgesteld dat de double-bind inderdaad een overwegend kenmerk van de interactie is. Uiteraard gaat het niet zozeer om eenvoudige uitspraken zoals 'wees ongehoorzaam' maar om complexere uitwisselingen. Het algemene principe blijft wel dat een directief of verbod wordt geformuleerd dat op een hoger niveau wordt tegengesproken, bv. een verbale uitnodiging tot liefdevolle toenadering die op een afwijzende, kille toon wordt geformuleerd en waarop een vorm van bestraffing volgt, zowel wanneer het 'slachtoffer' op de uitnodiging als op de afwijzing reageert.

Ter afronding zullen we nog twee vragen aan de orde stellen. Ten eerste, waarin verschilt de double-bind van neurotische relaties, waarin toch ook paradoxale communicatie plaats vindt? Het essentiële onderscheid is het ontbreken van punt 3 (geen ontsnappingsmogelijkheden) en vandaar ook de daarop volgende schakels. Zolang het mogelijk blijft commentaar te leveren, dus te metacommuniceren, of de hele paradox te negeren, zal hoogstens een incongruente communicatie, strijdig met het tweede axioma, tot stand komen. Pas wanneer alle commentaar op de relatie wordt geblokkeerd, dreigt de toepassing van het tweede axioma in het gedrang te komen en ontstaat de voor schizofrenie kenmerkende 'communicatie zonder metacommunicatie'.

Een tweede vraag is in hoeverre een proces als de double-bind moet worden begrepen als een onderdeel van de etiologie en pathogenese van schizofrenie. Hierover is veel misverstand ontstaan, wat gedeeltelijk aan de oorspronkelijke formulering van de auteurs te wijten is. De recentere versies van hun beschrijving leggen wel de nadruk op het feit dat het hier gaat om een puur structurele analyse van een tegenwoordige interactie. Alhoewel zij kenmerkend is, mag zij niet oorzakelijk genoemd worden. In het circulaire model van wederzijdse interacties dat hier wordt gebruikt, kunnen trouwens geen conclusies over etiologie gemaakt worden omdat die steeds zouden verzanden in kip-ei discussies, zoals we eerder reeds hebben geargumenteed. Het dient nogmaals onderstreept te worden dat de communicatie — en systeemtheoretische benadering een beschrijvende en niet een verklarende of causale is. Ook 'waarom' de ouders overgaan tot het hanteren van double-binds t.o.v. het kind valt buiten dit kader. Het model laat dus alle ruimte over voor verdere hypothesen die wel naar causale factoren zoeken in termen van genetica, biochemie, psychodynamiek, gezinsdynamiek, etc. Het louter structurele karakter van dit referentiekader neemt echter niet weg, dat praktische en bruikbare principes voor psychotherapie uit deze benadering afgeleid kunnen worden, zoals in het volgende deel zal worden geïllustreerd.

SUMMARY

*THE APPLICATION OF GENERAL SYSTEMS THEORY AND
COMMUNICATION THEORY TO PSYCHIATRIC THINKING
(PART I B AND C)*

Watzlawick's axioms of the pragmatics of human communication are presented: the inevitability to communicate in an interpersonal situation and the simultaneous occurrence of communication and metacommunication. Dyadic interactions are described as resulting in either a symmetrical or a complementary type of relationship. These concepts are connected to the necessary phenomenon of punctuation of sequences and it is concluded that they must be understood as useful instruments of language and description but nothing more if the idea of circular causality is to be maintained. Psychiatric disturbances, neurotic as well as psychotic, are described as forms of paradoxical communication, because of conflict between different levels of communication. The double bind hypothesis is briefly explained.

LITERATUUR

- Becker, H. S. *Outsiders, Studies in the Sociology of Deviance*, N.Y. Free Press, 1964.
- Bertalanffy, L. von *An Outline of General System Theory*, *Brit. J. Philos. Sc.* 1, (1950), 134-165.
- Bertalanffy, L. von *General System Theory*, N.Y., George Braziller, 1968.
- Erikson, K. T. Notes on the Sociology of Deviance, *Social Problems*, 9, (1962), 307-314.
- Fry, W. J. jr. The marital Context of an Anxiety Syndrome, *Family Process*, 1, (1962), 245-252.
- Haley, J. An Interactional Description of Schizophrenia, *Psychiatry*, 22, (1959), 321-332.
- Haley, J. *Strategies of Psychotherapy*, N.Y., Grune & Stratton, 1963.
- Hall, A. D. & Fagen, R. E. Definition of System, *General Systems Yearbook*, 1, (1956), 18-28.
- Jackson, D. D. The Question of Family Homeostasis, *The Psychiatric Quarterly Supplement*, 31, 1957.
- Jackson, D. D. *Human Communication*, Vol 1, Communication, Family and Marriage, Palo Alto, Science and Behavior Books, 1968.
- Jackson, D. D. *Human Communication*, Vol 2, Therapy, Communication and Change, Palo Alto, Science and Behavior Books, 1968.
- Klerk, A. de Achtergronden van de 'double bind': moelijkheden en mogelijkheden van systematisch onderzoek naar gezinsinteractie, *Ned. T. Psychiat.*, 13, (1971), 90-107.
- Menninger, K. *Theory of Psychoanalytic Technique*, New York, Harper & Row, 1964.
- Ruesch, J. + Bateson, G. *Communication, The Social Matrix of Psychiatry*, New York, W. W. Norton, 1951.
- Watzlawick, P., Helmick Beavin, J. and Jackson, D. D. *Pragmatics of Human Communication* New York, W. W. Norton, 1967.